

УДК 35.07/321

О. С. КОНОТОПЦЕВ

СЕКУЛЯРИЗАЦІЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ДЕРЖАВУ В ТВОРАХ МИСЛИТЕЛІВ ДОБИ ВІДРОДЖЕННЯ

Розглянуто еволюції уявлень про інституцію держави в добу Відродження. Детально описано погляди мислителів XVI–I пол. XVI ст. На основі аналізу зроблено висновок про поступову секуляризацію ідеї держави, що створило передумови для подальших досліджень.

Clause is devoted to consideration of evolution of representations about institute of the state in Renaissance. In it are considered and sights of thinkers XVI-I st part of XVII cent. a floor are in details described. On the basis of the analysis the conclusion about gradual secularisation of ideas of the state that has created preconditions for the further researches is done.

Ключові слова: держава, Відродження, Макиавеллі, Моджієвський, Бодень, Альтузій, Грацій, секуляризація.

Процес становлення національних держав у Західній Європі досяг надзвичайної інтенсивності в XVI–XVII ст. Поступово почали зникати екзотичні та дивовижні наднаціональні утворення, що сформувалися внаслідок династійних зв'язків монархів. Саме в цей час переважна більшість держав Європи набули свого сучасного вигляду (територія, титульна нація, державна мова, національна валюта тощо), що, цілком природно, відбулося відповідно до тогочасних уявлень про державу як інституцію. Це актуалізує необхідність дослідження суспільно-політичної думки того часу стосовно феномена держави.

На відміну від середньовічних уявлень про державу, суспільно-політична думка цього історичного періоду активно досліджується та розглядається в чисельних наукових працях. Проте еволюція уявлень про інституцію держави того часу досліджується в контексті таких окремих наук: права [3], політології [5], історії філософії [2] тощо. Але в цих роботах увагу авторів зосереджено на аспектах, специфічних для їх наук, – вони не розглядають у деталях тогочасні намагання остаточно з'ясувати сутність феномена держави. Зафіксувати тогочасні спроби з'ясування найдетальніших аспектів інституції держави (включно із намаганнями визначити термін) можна тільки в межах науки державне управління. Усе це змушує ретельно дослідити еволюцію сприйняття феномена держави в суспільно-політичній думці XVI–XVII ст. з активним використанням першоджерел.

Ще в XI – XIII ст. Хрестові походи повернули до Європи культурні та інтелектуальні надбання Античності. Це привело до відродження античних традицій у мистецтві та культурі, у тому числі – й у суспільно-політичній думці. І якщо католицька церква, яка на той час зосередила в собі найпотужніший інтелектуальний

потенціал Європи, вдало вирішила завдання самоадаптації до нових умов, то для світського суспільства це стало серйозною проблемою. Її вирішенням було порушення монополії католицької церкви на інтелектуальну діяльність. Якщо до XIV-XV ст. усе мистецтво, освіта та наука вважалися виключно прерогативою церкви, то після цього часу в усіх царинах став набирати потужності та домінувати світський елемент. Почало формуватися суспільство світського характеру, яке через півтисячі років назвуть “громадянським”.

Головною відзнакою такого світського характеру інтелектуальної діяльності є зосередження уваги на людині, а не на Богові. Джерелом усіх потреб і визначальним критерієм усіх явищ стала людина та її бажання. Разом з відродженням античних традицій у мистецтві та науці відбулося й відродження античної уваги до людини (ідей про людину, як мірило всіх речей). Тому в історії людства цей період відомий як доба Відродження, а домінуючою концепцією в цей час був гуманізм.

У XVI-XVII ст. європейській суспільно-політичній думці відбувся докорінний перелом. Боже провидіння перестало вважатися визначальною силою будь-якого існування, а божественна природа перестала бути найвищою справедливістю. І хоча апелювання до Бога та його волі ще довгий час залишалося розповсюдженим методом аргументації, але все частіше науковці намагалися розширити свою доказову базу. У результаті були виявлені непомічені раніше закони суспільного буття та існування. А це, у свою чергу, привнесло нові аспекти у сприйняття держави як суспільного явища.

Найкраще розвиток суспільно-політичної думки за доби Відродження характеризують теорії та методи великого італійського науковця Ніколо Макіавеллі (1469 – 1527 рр.). Одним із доказів величч цієї постаті є його вплив на сприйняття інституції держави та зміна уявлення про цю інституцію.

До XVI ст. інституція держави повністю ототожнювалася всіма науковцями із суспільством. Макіавеллі суттєво змінив ситуацію: у своїй роботі “Il Principe” (“Правитель”) він визначив державу як політичний стан суспільства. Макіавеллі виділив з багатьох суспільних інституцій політичну організацію верховної влади над людиною. Для позначення цього феномена він використав новий термін – “stati” (іт. – стан). Саме Макіавеллі започаткував традицію сприйняття держави як організації, що володіє верховною владою на певній території. За своєю значущістю це цілком співмірно із сократівським переворотом у філософії (коли судження про світ вперше набули форму понять) чи усвідомленням Св. Аврелієм існування альтернативних (крім держави) форм об’єднання людей.

Таким чином, Макіавеллі остаточно порвав з теологічною концепцією держави. Остання відтепер сприймалася як результат зіткнення цілком земних суспільних сил, дія яких далеко не завжди може підпорядковуватися Божим законам. Такий прогрес у теорії держави спричинив пожвавлення досліджень і теоретизувань у цій сфері.

Теоретичні досягнення Макіавеллі та результати його наукової діяльності виявилися вельми доречними в буремному XVI ст. Розгортання масового руху за реформацію католицької церкви та події, що супроводжували цей процес (формування ідеології гуманізму, початок протестантського руху, Селянська війна

в Німеччині, утворення національних християнських церков тощо), призвели до втрати церквою домінуючого становища в суспільно-політичному житті. На статус універсального регулятора суспільства почала претендувати інша інституція – держава. У зв'язку із цим збільшилася увага науковців, політиків та державних діячів до цього феномену, активізувалися намагання визначити сутність цього явища.

Показовим прикладом стану європейської суспільно-політичної думки доби Відродження стосовно питання усвідомлення феномену держави є трактат Анджеля Фрича Моджієвського (1503 – 1572 рр.) “Про управління державою”, написаний у 1551 р. Автор був учнем видатного німецького гуманіста Пилипа Меланхтона та працівником канцелярії польського короля Сигізмунда Старого (останній відзначився в історії України її приєднанням до європейської суспільно-політичної традиції шляхом кодифікації права у вигляді так званого “Литовського статуту”). Тому думку А. Моджієвського цілком можна сприймати як узагальнену позицію всієї інтелектуальної Європи стосовно цього питання.

Визначенню термінології Моджієвський присвятив першу книгу цього твору (“Про звичаї”), вже перший розділ якої так і називається – “Визначення держави”. При цьому автор використав вже готову (за його словами) дефініцію: “... ми при цьому скористаємося тим визначенням, яке дали цій матерії вчені, які розбирали такого роду проблеми до нас. Вони дають таке визначення державі: це об'єднані законом зібрання та поєднання людей, влаштовані багатьма сусідніми поселеннями та встановлені з тією метою, щоб вони жили гарно та щасливо [1, с.130]”. Тобто, Моджієвський фактично повторив усі ключові моменти феномену держави, визначені його попередниками ще за античних часів: це спільнота людей, метою об'єднання яких є “спільне благо”, а невід'ємним атрибутом – закони. Твердження про використання вже готового визначення дозволяє сприймати слова Моджієвського як сумарну позицію тогочасної суспільно-політичної думки Європи.

У цьому ж розділі було подано і опис способу формування держави: “... з родин і багатьох будинків складаються поселення, а поселення та області зливаються в ту громадянську спільноту, яку ми звемо державою ...” [Там же]. Тобто, Моджієвський цілком у дусі античного сприйняття цієї інституції вважав державу похідною від населених пунктів, які були першими об'єднаннями людей. Це дозволяє стверджувати, що в європейській суспільно-політичній думці XVI ст. вже остаточно відновилися античні традиції.

У подальшому тексті автор, обґрунтовуючи свої ідеї та позиції, подає бачення головної мети існування інституції держави: “... мета держави повинна бути в тому, щоб всі громадяни могли жити гарно та щасливо, тобто (як пояснює Цицерон) жити гідно та справедливо, так, щоб усі могли примножувати свої блага та збільшувати свою гідність, вести мирне та спокійне життя; кожен повинен мати можливість берегти та зберігати свою власність, бути абсолютним огороженим від усяких несправедливостей та бід. Заради усіх цих цілей шукають захисту в містах та державах [1, с.130–131]”.

Отже, у своєму творі Моджієвський подав дефініцію держави, в якій визначив мету існування цієї інституції (хоча зрікся авторства), та навів механізм утворення держави. Автор продемонстрував генетичну єдність тогочасних уявлень про

феномен держави з античною традицією. Твір Моджієвського певним чином констатує ступінь розробленості питання усвідомлення феномену держави в тогочасній науковій думці.

Такий відчутно високий рівень теоретичних досліджень дозволив у подальшому використовувати надбання науки в практичній діяльності. Усвідомлення феномену держави дозволило суспільству свідомо формувати свої очікування щодо діяльності цієї інституції та висловлювати громадську думку стосовно конкретних подій.

Найвизначнішою подією в Європі другої половини XVI ст. стали Релігійні війни у Франції. Невизначеність суспільної ролі державних інституцій та розповсюдження релігійних норм на суспільне життя призвела до катастрофи, найяскравішим вираженням якої стала Варфоломійська ніч. У 1572 р. у ніч на день Св. Варфоломія (24 серпня) католицька більшість населення королівства влаштувала різанину “гугенотів” – прихильників ідеї створення національної за характером помісної церкви. Таке необережне використання церквою насильства – інструмента, який починав вважатися монопольною прерогативою держави, – викликало обурення з боку мислячої та патріотично налаштованої частини суспільства.

У цих умовах суспільно-політична думка Франції мобілізувалася на захист політичної та територіальної єдності держави проти династійних ігрищ претендентів на трон. У 1576 р. видатний французький політичний мислитель Жан Бодень (1530–1596 рр.) написав трактат “Шість книг про республіку”. У своєму творі автор традиційно виклав тогочасні уявлення про інституцію держави. Але цього разу він розвинув деякі положення, деталізував окремі моменти, чим зробив значний крок уперед у розвитку теорії.

На відміну від теоретиків античної доби та християнства, Бодень дав досить чітке визначення держави: “Держава є здійснення суверенною владою справедливого управління багатьма родинами і тим, що знаходиться в їх спільній власності [1, с. 144]”. Таким чином Бодень увів до теоретичного сприйняття феномену держави новий показник: характер організаційної діяльності цієї інституції обов’язково мав відповідати не абстрактним “людській природі” чи “божому задуму”, а цілком конкретній категорії – справедливості.

Крім цього, Бодень значно детальніше за своїх попередників зміг прописати механізм формування держави: “Будь-яка держава або походить від родини, що поступово розмножується, або відразу засновується шляхом зібрання народу разом, або утворюється з колонії, яка походить від іншої держави подібно новому бджолиному рою чи подібно гілці ... Але й ті й інші держави заснуються зі спонукання сильніших або ж у результаті згоди одних людей добровільно передати в підпорядкування інших людей усю свою свободу повністю, з тим, щоб ці останні нею розпоряджалися, при оперті на суверенну владу, або без всяких законів, або на основі певних законів та певних умовах ... [1, с. 145]”. Така деталізація дозволила Боденю з’ясувати добровільний характер об’єднання людей у державу, що, у свою чергу, створило передумови для докорінного переосмислення сутності цієї інституції та її ролі в суспільному житті.

Такі відкриття відобразилися у визначенні Боденем функцій держави: “[держави] обмежуються звичайним благорозум’ям, необхідним, щоб укріпити своє

становище на випадок нападу іноземців та щоб вберегти підданців від образ, що наносяться один одному, чи щоб компенсувати образу тому, хто її зазнав [Там же, с. 145]”. Тобто, Бодень визначив три функції держави: захист від зовнішніх ворогів, гармонізація міжособистісних відносин і компенсація зазнаних образ.

Це сприйняття феномена держави дозволило по-новому підійти до усвідомлення самої природи цієї інституції. Бодень віднайшов певні чинники, що обмежували владу монарха, яка до цього моменту завдяки католицькій доктрині держави не мала ніяких обмежень, крім Бога: “... суверенітет, який даний правителю на якихось умовах та накладає на нього якісь обов’язки, не є власно ні суверенітетом, ні абсолютною владою, якщо тільки те та інше при встановленні влади правителя не походить від закону бога чи природи ... [Там же, с. 146]”.

Отже, Жан Бодень дав чітке визначення інституції держави, порівняно чітко прописав механізм її утворення та спробував визначити її функції. При цьому він запровадив до сприйняття цього феномену деякі нові елементи: справедливість як необхідна умова існування, абсолютно добровільний характер об’єднання людей у державу та обмежений характер влади верховного правителя. Таким чином, Бодень фактично став творцем сучасного поняття суверенітету.

Ще однією важливою пам’яткою суспільно-політичної думки Франції доби Відродження є трактат “Оборона проти тиранів”. Цю книжку вперше було опубліковано в 1579 р. під псевдонімом, що не дозволяє достовірно встановити її справжнього автора. Це не дивно, оскільки твір був антимонархічний за своїм змістом. У трактаті доволі чітко був прописаний механізм формування держави, який розкриває сутність цієї інституції: “... люди, які за природою люблять свободу й ненавидять рабство, які народжені радше для того, щоб повелівати, а не коритися, неохоче погодилися на те, щоб ними керував хтось інший, і відмовилися від свого природженого привілею та стали коритися наказам інших, якщо тільки вони не чекали б від цього якоїсь особливої й великої користі ... [6, с. 345]”. Цей твір свідчить про розповсюдженість нового сприйняття феномену держави як системи з обслуговування людей, що об’єдналися в неї.

Такий жвавий розвиток теорії держави не міг не вплинути на практичну діяльність державних діячів. Так, у 1581 р. Генеральні штати Об’єднаних провінцій Нижніх Земель (парламент Нідерландів) прийняли “Акт про зречення”, яким відмовлялися від підданства іспанському королеві Філіпу II. В ньому, зокрема, зазначалося: “Усьому людству відомо, що правителя поставив Бог, аби він піклувався про своїх підданих, як пастух доглядає своїх овець [Там же, с. 348]”. Тобто, хоча світогляд людей все ще перебував у межах християнських ідей, але це впливало переважно на уявлення про утворення держави. А в питанні мети існування цієї інституції панувало відроджене античне переконання про спільне благо.

Подальший розвиток нового сприйняття інституції держави спричинив деталізацію уявлень про цей феномен. Наступні дослідники з’ясовували вже окремі аспекти функціонування держави. Так, у 1603 р. філософ кальвіністського спрямування Йоханес Альтузії написав твір “Politica methodice digesta”, де було викладено остаточно секуляризовану ідею державності. Згідно з Альтузієм, держава

є природним (а не з Божої настанови) об'єднанням людей, утвореним шляхом укладення між ними негласного договору.

Альтузій запропонував доволі цікаву ієрархію людських спільнот, в які об'єднувалися люди внаслідок цілої системи таких негласних договорів. Він розрізняв п'ять різновидів людських спільнот: родина; добровільне об'єднання ("collegium"); місцева громада; провінція; держава.

Кожна вища форма утворюється внаслідок об'єднання спільнот нижчого рівня. При цьому, кожна спільнота бере на себе регуляцію тільки певної сфери діяльності, яка найкраще підходить саме для цього ієрархічного рівня. Інші повноваження зосереджуються на інших рівнях. Таким чином Альтузій розповсюдив принцип субсидіарності зі сфери військової справи до теорії організації держави.

Крім того, згідно з теорією Альтузія, держава утворювалася не у вигляді безпосереднього об'єднання людей, а опосередковано – з об'єднання міст чи провінцій. Таким чином Альтузій ще й заклав підвалини розуміння принципу федералізму.

На початку XVII ст. нове сприйняття інституції держави остаточно ствердилося в європейській суспільно-політичній думці. Таке уявлення про це явище почало активно використовуватися теоретиками в наукових дослідженнях інших сфер і галузей. Так, нідерландський правник, дипломат та філософ, один із засновників теорії міжнародного права та школи природного права Гуго Гроцій (1583 – 1645 рр.) використовував у своїй науковій творчості саме нове бачення феномену держави. І хоча у своєму головному творі "Про право війни та миру" Гроцій приділив увагу теоретизуванням щодо дипломатії та міжнародного права, але ним було сформульоване власне бачення інституції держави. Гроцій вважав державою "досконалий союз вільних людей, установлений заради дотримання права і загальної користі" [5, с.132]. У цьому лаконічному визначенні відобразилися всі головні моменти сприйняття інституції держави того часу.

Таким чином, в XVII – першій половині XVII ст. у Західній Європі суттєво змінилися уявлення про інституцію держави. Середньовічне трактування цього феномену, яке домінувало до цього часу, спиралося на ідею божественного походження цієї інституції та було сповнене скепсису щодо неї. Мислителі доби Відродження привнесли нове розуміння держави як добровільного об'єднання рівних людей з метою справедливої організації їх життя. Цим були відроджені ще античні традиції сприйняття інституції держави. Свідченням значущості цього є те, що в термінології навіть ствердилося інший термін для позначення цього явища – "stati" замість "polis" чи "civitas".

Але найголовнішим досягненням суспільно-політичної думки доби Відродження стало відновлення переконання про самодостатній (незалежний від церкви) характер інституції держави. Таким чином відбулася своєрідна секуляризація цього феномену. Наслідком цього в практичній діяльності стала незалежність держави від церкви. У науково-теоретичній сфері це дозволило продовжити дослідження феномена держави та повніше з'ясувати окремі закони, механізми та інші аспекти діяльності цієї інституції.

Література:

1. Антология мировой философии : в 4 т. – М. : Мысль, 1970.
Т. 2 : Европейская философия от эпохи Возрождения по эпоху Просвещения. – С. 130.
2. История философии в кратком изложении / под ред. Е. С. Дыха. – М. : Мысль, 1991. – 590 с.
3. *Котюк В. О.* Основи держави і права / В. О. Котюк. – К. : Вентурі, 1998.
4. *Мак'явеллі Н.* Флорентійські хроніки; Державець / Н. Мак'явеллі. – К. : Основи, 1998. – 492 с.
5. Основи політичної науки : [курс лекцій] / за ред. Б. Кухти. – Львів : Кальварія, 1997.
Ч. 2 : Політичні процеси, системи та інститути. – 336 с.
6. *Себайн Д. Г.* Історія політичної думки / Д. Г. Себайн, Т. Л. Торсон. – К. : Основи, 1997. – 838 с.

Надійшла до редколегії 20.20.2009 р.